

ДІАЛОГИ

Юрій ТАБАК

КРИЗА В НИНІШНІХ КАТОЛИЦЬКО-ЮДЕЙСЬКИХ СТОСУНКАХ: ОБ'ЄКТИВНІ ТА СУБ'ЄКТИВНІ ФАКТОРИ

Останнім часом численні вчені та релігійні діячі, які тією чи іншою мірою цікавляться проблематикою юдейсько-християнського діалогу, наштовхнулися на абсолютно несподіване явище: після багаторічного поступу у відносинах поміж юдеями та католиками, постійного зростання взаєморозуміння – у цих відносинах раптом настала серйозна криза.

Нічого, здавалося б, не передвіщало такого перебігу подій. Уже в перше десятиліття після Другої світової війни, коли християнський світ почав відчувати свою величезну провину в Катастрофі єврейського народу, в Римсько-католицькій церкві почався процес переосмислення традиційних антиюдейських церковних доктрин. Теологічні положення про розрив заповіту, що Бог уклав з Ізраїлем, про християн як єдиний народ Божий, про виключну вину євреїв за смерть Ісуса стали піддавати сумнівам. Першою етапною подією в цьому процесі стала конференція 1947 року в Зелісберзі (Швейцарія), де представники різних християнських конфесій, в тому числі й католики, прийняли 10 тез, покладених в основу розвитку християнсько-юдейського діалогу. Окремі тези мали справді революційний характер: зокрема, закликали “уникати звеличування християнства за рахунок приниження біблійного або постбіблійного юдаїзму”, “уникати вживання слова “юдеї” у значенні виключно “вороги Ісуса” і т.д.¹ Ці десять положень були покладені в основу майбутньої Декларації 2-го Ватиканського собору *Nostra Aetate*, де в розділі про ставлення до юдаїзму стверджується, що “юдеї донині залишаються, заради батьків, улюбленими”², що Католицька церква “жалкує про зненависть, про гоніння і всі прояви антисемітизму... проти юдеїв”³. У 1974 році Ватиканська Комісія з релігійних стосунків з євреями видала “Керівництво і рекомендації з практичного запро-

вадження соборної декларації *Nostra Aetate*”⁴, де було зроблено великий крок уперед навіть порівняно із самою Декларацією. Зокрема, в “Керівництві” йшлося про необхідність “найсуворішої поваги релігійної свободи юдеїв” при поширенні християнського благовістя, про недопустимість традиційного протиставлення Старого і Нового Заповітів як, відповідно, “літери” і “духу”, “страху” й “любові”, що юдаїзм і після зруйнування Єрусалима залишається самоцінною й духовно багатою релігійною традицією. У 1985 році та ж сама Комісія видала “Пояснення щодо правильного представлення юдеїв та юдаїзму у проповіді та катехізисі Римсько-католицької церкви”⁵. У “Поясненнях” велику питому вагу займає переосмислення важливих теологічних положень, не врахованих або тільки накреслених у попередніх документах, зокрема, про позитивне ставлення Ісуса до юдейського Закону, про близькість основних ідей Ісуса до фарисейського вчення, про переоцінку негативних висловлювань про Ісуса та юдаїзм у самому Новому Заповіті; вперше юдейське “ні” Ісусу як Христу було розглянуто в позитивному контексті Божественного плану спасіння. Подія надзвичайно глибокого історичного та релігійного значення відбулася наприкінці 1993 року: встановивши дипломатичні відносини з Ізраїлем, Ватикан через дві тисячі років офіційно визнав право єврейського народу на свою землю та релігію.

Таким чином, юдейсько-католицькі відносини, безсумнівно, прогресували. Але досягнуті більше, ніж за 40 років, результати необхідно було зафіксувати в офіційному документі Католицької церкви. Це завдання папа Іван-Павло II поклав на Ватиканську Комісію зі ставлення до юдеїв ще у 1988 році. Через десять років Комісія видала документ під назвою “Ми пам’ятаємо: роздуми про Шоа”⁶. Сама назва і преамбула документа пов’язують його зміст із Катастрофою єврейського народу, однак у ньому формулюється нинішня позиція Римського престолу у ставленні до євреїв та юдаїзму у значно ширшому аспекті.

Але парадоксальним чином саме цей, по суті – підсумковий – документ викликав бурхливу полеміку представників католицького духовенства з юдеями, – полеміку, яка поклала початок цілій серії взаємних звинувачень, котрі призвели в підсумку до неприхованої кризи, про що вперше було заявлено в доповіді голови Ватиканської Комісії із взаємовідносин з юдеями кардинала Кессіді на конференції в університеті Балтимора. Було зазначено, що “над нашими нинішніми стосунками нависла хмара невизначеності”, що одна з найбільших єврейських організацій, яка входить до складу Міжнародного єврейського комітету з міжрелігійних консультацій, “вдається до

систематичних наклепів на адресу Католицької церкви”, що здійснюються спроби вплинути на внутрішнє життя Католицької церкви, і що такі спроби рішуче відкидаються. Секретар Комісії з єврейсько-християнських стосунків Американської асоціації католицьких єпископів доктор Ю. Фішер роз’яснив, що кардинал Кессіді під “однією з організацій” мав на увазі Всесвітній єврейський конгрес, який різко критикував ватиканський документ “Ми пам’ятаємо”, а також факти канонізації Едіт Штайн і беатифікації хорватського кардинала Алоїзія Степінаца. Розгорнулась бурхлива полеміка з різкими заявами з обох сторін⁷. У подальшому тон виступів став спокійнішим, і сторони підтвердили готовність з’ясувати всі спірні питання.

Проте криза очевидна; її приховані та очевидні причини вимагають свого осмислення. Отже, з чого ж конкретно складаються звинувачення юдейських організацій на адресу Католицької церкви і наскільки вони справедливі?

1. Документ “Ми пам’ятаємо”

Основне несприйняття юдейської сторони в документі “Ми пам’ятаємо” викликав IV розділ “Нацистський антисемітизм і Шоа”, де, зокрема, говориться про видатні заслуги папи Пія XII, який врятував сотні тисяч євреїв під час війни. Справді, у перші роки після війни цілий ряд видатних політичних і культурних діячів, зокрема єврейських, відгукувались про діяльність папи із вдячністю та захопленням. Однак на початку 60-х років побачила світ п’єса молодого німецького драматурга Рольфа Хоххута “Намісник” (Der Stellvertreter), в якій автор поклав на папу провину за мовчання Католицької церкви під час знищення євреїв. Відтоді було написано чимало книг і статей, автори яких поділилися на два табори (у кожному з них є і єврейські, і християнські історики). З одного боку, відомо про факти врятування тисяч євреїв безпосередньо Ватиканом, про розпорядження збирати золото для викупу римських євреїв, про вказівку нунціатурам різних країн сприяти захисту і порятунку місцевих євреїв; з іншого боку, папа не робив гучних офіційних заяв із протестом проти геноциду євреїв, не засуджував відкрито нацизм, не закликав католиків Німеччини та інших країн стати на захист євреїв. Наводились численні аргументи як на виправдання, так і на засудження такої позиції папи. Найрізкіші її критики покладали частину провини за гітлерівський геноцид безпосередньо на папу, який перед війною не звернувся до католицького світу з відкритим засудженням гітлерівського режиму та

антисемітизму і тим самим не використав історичної можливості перешкодити поширенню нацизму. Олії у вогонь підливали й дотеперішні чутки про таємні операції Ватикану з перекачування нацистського золота й переховування в католицьких монастирях нацистських злочинців. Хоча Ватикан заявив про надання для широкого ознайомлення всіх архівних документів відповідного періоду, ряд істориків усе-таки сумніваються в тому, наскільки повним є зібрання наданих документів. Нарешті, суперечки вкрай загострилися, коли розпочався процес підготовки канонізації папи Пія XII.

У зв'язку з усім, сказаним вище, зазначимо: безумовно, солідні аргументи звучать і з того, й з іншого боку, однак остаточне розв'язання суперечки в даному випадку взагалі навряд чи можливе. У підсумку тих суперечок ми все одно прийдемо до питання: якби папа із самого початку відкрито й різко виступив проти геноциду і звинуватив нацизм – чи зупинило б це нацистів, чи, навпаки, не дало б можливості врятувати навіть ті тисячі євреїв, які зрештою врятувалися?

Навряд чи можливо отримати однозначну відповідь на одвічне і, за суттю своєю, євангельське питання: що краще – розумний компроміс чи безкомпромісна правда. Крім того, хоч би до якого висновку ми прийшли, його неможливо перевірити на практиці – як відомо, історія не діє в умовний спосіб.

2. Беатифікація кардинала Алоїзія Степінаца

Архієпископ Загребський, кардинал Степінац набув слави першого церковного ієрарха, який відкрито виступив проти режиму хорватських фашистів-устахів. Він відомий як рішучий захисник євреїв, сербів, циганів. Як стверджує президент єврейської общини Сполучених Штатів Луїс Брайєр, Степінац є другим, після папи Пія XII, найбільшим захисником євреїв у Європі. За певними даними, він урятував 10% єврейського населення Загреба, зокрема й головного єврейського рабина⁸. Водночас, певні моменти у діяльності Степінаца справді можуть викликати сумніви у противників його беатифікації. На першій порі Степінац підтримував незалежну Хорватську державу й режим устахів, винних у загибелі величезної кількості євреїв та сербів; ще у 1942 році він залишався головним капеланом армії устахів. Є фотоєрафії, де Степінац зафіксований із керівництвом устахів. Комуністичний режим Тіто, проти якого Степінац завжди різко виступав, звинуватив його у співпраці з нацистами і засудив до 16 років ув'язнення. Однак, у процесі підготовки до беатифікації чимало

голосів і католиків, і євреїв прозвучало на захист хорватського кардинала від звинувачень у співпраці з фашистами. Третього жовтня 1998 року Іван-Павло II беатифікував Алоїзія Степінаца.

Як і в попередньому випадку, розв'язанню суперечок певною мірою могли б допомогти додаткові історичні дослідження. Але й тоді ми не отримали б остаточної відповіді на те ж саме питання: до якої межі допустимий компроміс із людиноненависницьким режимом?

3. Канонізація Едіт Штайн

Нагадаємо, що Едіт Штайн, котра народилася у єврейській сім'ї в 1891 році, пройшла через сповідання атеїзму та радикального фемінізму. Учениця засновника феноменології Едмунда Гуссерля, вона захистила докторську дисертацію. У 1922 році, відомий учений і викладач, Едіт Штайн прийняла католицизм. У 1933 році прийняла чернецтво в Ордені кармеліток під іменем сестри Терези Бенедикти Христа. У 1942 році була схоплена нацистами й загинула в Освенцімі. Є свідчення, що вона могла врятуватись, оскільки була християнкою, але обрала смерть зі своїм народом. У 1987 році папа Іван-Павло II беатифікував Едіт Штайн, 11 жовтня 1998 року її зараховано до сонму святих.

Друзі та учні Едіт Штайн залишили про неї згадки, як про людину надзвичайно високого духу і розуму. Доля її склалася трагічно. Однак не можна не поставити очевидне запитання щодо її канонізації – запитання, яке виникає не лише у єврейських, але й у християнських учасників діалогу: а чому Едіт Штайн? Очевидно, не тому, що вона була католичкою й видатним ученим – тисячі католиків і видатних учених знищено гітлерівцями. Очевидно, не тому, що вона була єврейкою, яка розділила долю свого народу – мільйони євреїв знищено нацистами, і вони не канонізовані Церквою. Протягом усього життя і в останні дні вона не проявляла якихось особливих святобливо-духовних якостей, подібно, наприклад, до отця Максиміліана Кольбе, які стали б підставами для її канонізації. То чому ж Едіт Штайн? Відповідь на це питання, очевидно, слід шукати в гомілії папи Івана-Павла II, виголошеної під час акту канонізації: "...вихована в релігійному дусі матір'ю-єврейкою, вона раптом відкрила для себе: ...лише ті, хто віддає себе любові Христовій, стають істинно вільними". Щоправда, отримана свобода по-новому висвітлює важливість витоків: "...вона зрозуміла, що для неї було необхідно залишатися дочкою вибраного народу і належати Христу не лише духовно, а й кровно"⁹. Таким чином, висновок

напрошується сам собою: трагічно загинула Едіт Штайн була зарахована до сонму святих перш за все, як навернена до християнства єврейка. До такого ж висновку дійшли й учасники діалогу, котрі в акті канонізації Едіт Штайн побачили пряме схвалення прозелітизму і відреагували на рішення папи вкрай неспхально.

З іншого боку, як ми вже зазначили раніше, за останні роки дедалі очевидніше виказує себе тенденція до відмови християн від прозелітизму у ставленні до євреїв, до визнання самоцінності й творчого потенціалу юдаїзму. Але як тоді акт беатифікації, а потім канонізації Едіт Штайн узгоджується з цією очевидною тенденцією? В усьому цьому для мене була якась загадка, відповідь на яку я отримав з особистого листа одного католика, досить відомого фахівця з юдейсько-католицьких відносин. На моє запитання: "Чому Едіт Штайн?" він відповів: "Тому що вона була великим католицьким філософом і теологом, чий твори глибоко вплинули на молодого семінариста, – будучи сам початкуючим філософом і теологом, він переховувався від нацистів і готувався до священництва. Усі його однокласники-євреї, крім одного, загинули в Освенцімі. Також в Освенцімі загинула і Едіт Штайн, – усього в кількох милях від того місця, де Кароль Войтила вивчав її праці. Подібно до Катерини Сієнської, Едіт Штайн глибоко вплинула на одного із найзначніших понтифіків нашого століття". Можливо, тут і криється розгадка. У справі канонізації Едіт Штайн, очевидно, присутній особистий і дуже зрозумілий мотив – однак сам факт канонізації не міг не викликати здивованих запитань у багатьох юдеїв і християн.

Усі зазначені моменти, безумовно, могли зумовити розбіжності між єврейськими та християнськими учасниками діалогу; вони виникали й раніше, у процесі підготовки вищезгаданих документів¹⁰. І все ж, як я собі уявляю, в таких розбіжностях виказують себе глибинніші, фундаментальні протиріччя, які гальмують діалог і навіть підривають його, як це і сталося останнім часом. Під час, здавалось би, настільки успішного поступу до взаєморозуміння чимало проблем, які виникали у плінні діалогу, свідомо залишалися без обговорення або відсувалися на задній план. Однак у певний момент вони неминуче мали вималюватися уповні, – що, ймовірно, й відбулося.

Серед таких проблем я назвав би:

1. Невідповідність теологічної бази юдейсько-християнського діалогу меті самого діалогу.

Успішний розвиток діалогу між двома релігіями завчасно передбачає взаємне визнання самоцінності кожної з релігій,

відсутність прагнення повернути партнера з діалогу до своєї віри, патронального ставлення щодо партнера. Але, не зважаючи на поступ у християнській теології “двох шляхів до Бога”, на розроблення нових християнських сотеріологічних моделей, які декларують відмову від християнського ексклюзиву, поки що все ще переважає традиційний християнський підхід, в рамках якого євреям залишається шанс на спасіння лише у християнській системі координат. Така річ, зрозуміло, не влаштовує юдеїв. Хоча в офіційних католицьких документах і проголошуються положення про самоцінність і духовне багатство юдейської релігії, про християн, як про “молодших братів” юдеїв, у них, усе ж таки, відчувається й інколи чітко виявляється патерналістський підхід, демонструється духовна перевага християнства над юдаїзмом. Для прикладу звернімося ще раз до гомілії на сатисфакцію Едіт Штайн: вихована в релігійному дусі в єврейській сім’ї, вона прийшла до усвідомлення того, що “... лише ті, хто віддає себе любові Христовій, стають істинно вільними”.

З іншого боку, для вироблення вказаної основи для успішного діалогу необхідний тривалий час: теологічні переконання формуються не відразу. Таким чином, ця проблема має об’єктивний характер, не зовсім залежний від одного лише прагнення сторін до взаєморозуміння.

2. Певна половинчастість формулювань, ном’якшення оцінок, зміщення акцентів у багатьох офіційних християнських документах.

Недоговореність, а то й замовчування історичної правди викликають протест із юдейської сторони. Наприклад, у документі “Ми пам’ятаємо” ставиться риторичне запитання про те, чи все можливе зробили християни для врятування євреїв під час Голокосту, і дається відповідь, що “багато хто зробив”, але “інші” – ні. Подібними формулюваннями затушовується страшна і гірка історична правда: що, по суті, християнський світ залишався байдужим, а то навіть і брав участь у знищенні євреїв, а героїчні діла християн у цій справі мали поодинокий характер на разючому тлі гонінь і геноциду. Точнісінько так само применшується значимість і масштаби гонінь на євреїв у середньовічному християнському світі. У “Ми пам’ятаємо” провина за ці гоніння покладається на “простолюд”, – тоді як нібито не існували численні антиюдейські церковні закони й соборні постанови, які провокували погроми!

Але знову ж таки, повнота і твердість оцінок потребують тривалого періоду духовного переосмислення – періоду, який ще аж ніяк не завершився. Тому єврейським учасникам діалогу, незалежно від їхньої волі, необхідно набратися терпіння.

3. Порушення умови повної та безумовної рівності сторін-учасників діалогу в можливості висловлювати й відстоювати свою думку.

Ця умова не дотримується через низку причин психологічного характеру. Чимало християнських учасників діалогу інстинктивно накладають на себе самообмеження в полемічних дискусіях з єврейською стороною, оскільки не позбулися комплексу історичної провини християнства за гоніння на євреїв. Коли ж цей комплекс долається, як це було у випадку з кардиналом Кессіді (інша річ, заслужені його докори чи ні), відповідні висловлювання викликають невинуватно різку, інколи навіть хворобливу реакцію з єврейської сторони. Подібна реакція, у свою чергу, спричинена інтуїтивними побоюваннями юдеїв перед “дулею в кишені” зі сторони християн, недовірою, яка все ще зберігається, прихованим страхом перед прозелітизмом. Такі комплекси дуже зрозумілі й психологічно пояснимі, але, безумовно, заважають вільному і продуктивному проведенню діалогу.

Таким чином, вимальовується, що гарантом успішного розвитку єврейсько-християнського діалогу може бути не лише зваженість заяв і кроків, які здійснюються обома сторонами, але, перш за все, подолання фундаментальних релігійно-історичних протиріч між двома общинами.

ПРИМІТКИ

¹ Ж.-П.Лихтенберг. От первого до последнего из Праведников. К истории еврейско-христианских отношений. – М., 1996, с.50.

² *Nostra Aetate* 4.10.

³ *Nostra Aetate* 4.13.

⁴ Guidelines and Suggestions for Implementing the Conciliar Declaration *Nostra Aetate* (No.4) (December 1, 1974), *Fifteen years of Catholic-jewish Dialogue. 1970-1985*. Libreria Editrice Vaticana, 1988, p.293-298.

⁵ Notes on the correct way to present the Jews and Judaism in preaching and catechesis in the Roman Catholic Church (June 24, 1985), *Fifteen years...*, p.306-314.

⁶ We remember: A Reflection on the Shoah. Vatican City. March 16, 1998.

⁷ Nancy Frazier O'Brien. Cardinal, rabbi say Catholic-Jewish relations must move forward. (CNS, Feb – 1999).

⁸ Cardinal Stepinac – martyr. Impressive British and Jewish Testimonials Support Canonization. Rome, Nov.12 (ZENIT).

⁹ *Osservatore Romano*, 14 October 1998.

¹⁰ Див. Eugene J. Fisher. The Evolution of the Tradition: From “*Nostra Aetate*” to the “Notes”; Geoffrey Wigoder. A Jewish Reaction to the “Notes”, *Fifteen years...*, p.239-269.